

הפתעה אסטרטגית – תמיד?

עזר גת¹ | 9 בספטמבר, 2024 | גיליון 1893

הפתעת ה-7 באוקטובר, חמישים שנה בדיוק לאחר ה-6 באוקטובר 1973, חזרה והעלתה במלוא חומרתה את השאלה מדוע וכיצד הפתעות אסטרטגיות מתרחשות. לאחר הטראומה של 1973, שהעסיקה את אמ"ן, את מערכת הביטחון ואת התודעה הציבורית בישראל במשך עשורים, חזרו כל רכיביה של ההפתעה ההיא – בתוצאות קטסטרופליות.

בספרות ההפתעה האסטרטגית ידוע שעל פי הניסיון ההיסטורי קשה מאוד למנוע את הצלחתה. פחות מודעות קיימת לכך שכל הניסיונות במאה ה-20 להשיג הפתעה אסטרטגית הוכתרו בהצלחה, ללא יוצא מן הכלל. המאמר מציג עובדה זו, שמרבית המקרים הכלולים בה ידועים היטב, גם אם השורה התחתונה הוכרה פחות. כמו כן מוסיף המאמר על ההסברים להצלחה יוצאת הדופן של ההפתעה אסטרטגית, ובוחן מה ניתן לעשות לנוכח הממצא החד משמעי בעניין.

רקורד ההצלחה הבלתי מופרע של ההפתעה האסטרטגית במאה ה-20

הפתעה אסטרטגית היא הפתעה בעצם פתיחת מלחמה. זאת, להבדיל מהפתעות אופרטיביות או טקטיות בזמן מלחמה, שהרקורד שלהן מעורב – חלקן מצליחות וחלקן נכשלות.

מקובל בצדק לציין שהכישלון בחיזוי ההתקפה נעוץ בדרך כלל לא במודיעין לבדו, אלא גם בקונספציה המדינית שמאחוריו ובדרגי הפיקוד הצבאי. ב-6 באוקטובר 1973 וב-7 באוקטובר 2023, כמו בכל מקרי ההפתעה האסטרטגית במאה ה-20, אין מדובר בכישלון של המודיעין בלבד. בהתייחס לדרג המדיני, הכישלון תמיד כלל גם אותו, ולא רק ברמת האחריות הפורמלית. בהקשר זה נשמעה הטענה שהמדינאים מבינים יותר מהמודיעין את מנהיגי הצד השני, תרבותו ומטרותיו. טענה זו הייתה נכונה במיוחד ביחס לממשלת ישראל ב-1973, אנשי דור המייסדים בעלי הניסיון המדיני והביטחוני העצום, ומעל כולם לשר הביטחון דאז, משה דיין. אולם ספק אם היא נכונה בכל המקרים שיוזכרו להלן, או ביחס ל-7 באוקטובר – מה שלא שולל את העובדה שהייתה לתפיסה המדינית תפקיד משמעותי מאוד בכישלון.

במהלך המאה ה-20 – עידן המיכון, שבו לראשונה הפכה האפשרות להנחית מכת בזק מהממת בפתיחת מלחמה לבעלת משמעות צבאית גבוהה – היו כתריסר מקרים של פתיחת מלחמה בהפתעה, שבכולם נתפס הצד המותקף לא מוכן, בתוצאות קשות מאוד עבורו לפחות בטווח

¹ פרופ' עזר גת הוא מחזיק קתדרת עזר וייצמן לביטחון לאומי בביה"ס למדע המדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים באוניברסיטת תל אביב, ראש תוכניות המ"א הבינלאומית והאקדמיית בביטחון ודיפלומטיה, וחתן פרס א.מ.ת. במדע המדינה ואסטרטגיה

הקצר. המקרים עצמם ידועים היטב ונזכרים רבות בספרות ההפתעה (מחוץ אולי למקרה הראשון):

המתקפה היפנית על רוסיה, 1904

פלישת גרמניה הנאצית לברית המועצות, "ברברוסה", 1941

המתקפה היפנית על ארה"ב, פרל הארבור, 1941

פלישת צפון קוריאה לדרום קוריאה, 1950

כניסת סין למלחמה כנגד כוחות האו"ם בקוריאה, 1950

מתקפת ישראל על מצרים, מבצע סיני, 1956

המתקפה הסינית נגד הודו, 1962

מתקפת ישראל על מצרים, ששת הימים, 1967

הפלישה הסובייטית לצ'כוסלובקיה, 1968

מתקפת מצרים וסוריה על ישראל, יום כיפור, 1973

פלישת עיראק לאיראן, 1980

הפלישה הארגנטינאית לפוקלנד, 1982

פלישת עיראק לכווית, 1990

אין זו רשימת המקרים של הפתעה אסטרטגית שהצליחה, אלא רשימת כל הניסיונות להפתעה בפתיחת מלחמה – וכולם, ללא יוצא מן הכלל, הוכתרו בהצלחה.

כותב שורות אלה התרשם כי כל מי שהוא ציין באוזניו את הנתון החד משמעי הזה – כולל בכירי אמ"ן לדורותיהם – לא היה ער לו. שתי השגות עיקריות נשמעות מפי מי שלומדים עליו לראשונה. השגה אחת היא שאנחנו לא יודעים על ניסיונות הפתעה בפתיחת מלחמה שהסתיימו בכישלון, כלומר: קיימת כאן מה שקרוייה הטיית מדגם. השגה שניה היא שהמנסה להפתיע יכול לדחות את התקפתו אם נראה לו שהצד השני מוכן אליה, ולהימנע מכשלון על ידי המתנה לרגע שבו סיכויי ההפתעה יהיו טובים יותר. אלא שתוקפן של שתי ההשגות הללו אינו רב.

ראשית, קיים ידע מקיף מאוד על מלחמות המאה ה-20. אין להניח שיש מקרים של התקפה מתוכננת שנכשלה בפתיחת מלחמה שאין ולו שביב מידע לגביה. שנית, גם אם נכון שהמפתיע יכול לדחות את התקפתו במקרה שהוא מעריך שהצד השני מוכן, עדיין הממצא שלפיו בכל פעם שהוא בוחר לתקוף בהפתעה, ההפתעה מוכתרת בהצלחה, הוא לא פחות ממרעיש.

כיצד אפוא ניתן להסביר את רצף ההצלחות הבלתי מופרע של ההפתעה האסטרטגית, ההפתעה בפתיחת מלחמה, במאה ה-20?

הסברים מקובלים לכישלון ההתראה

הסברים המתמקדים בהטיות קוגניטיביות ואישיותיות, בסגירות קונספטואלית ובחשיבת יחד – גם אם אינם בלתי נכונים – מאבדים מתוקפם לנוכח ההצלחה האוניברסלית של ההפתעה האסטרטגית במאה ה-20. אין כאן שונות בתוצאה בין מקרה למקרה, שניתן ליחס לסגולות יותר או פחות ראויים בעניין.

סיבות מגוונות נוספות להצלחה הועלו בספרות ההפתעה, בעיקר בספריהם של ריצ'ארד בטס ואפרים קם. ראשית, מצב מלחמה הוא נדיר בהשוואה לתקופות הארוכות של אין-מלחמה. כפי שתיאר זאת ראש אמ"ן ב-1973, אלי זעירא, בתחקורו היסודי של אבירם ברקאי, **משק כנפי הטעות** (המרכז למורשת המודיעין, עמ' 115-117): נניח שיש לך תוכי אדום שחווה מלחמה בכל יום ותוכי כחול שאומר אין מלחמה, והתוכי הכחול צודק יום אחרי יום במשך אלפי ימים בעוד שהאדום טועה בכולם, למי תאמין? כמו כן, במיוחד במצב של סכסוך מתמשך כמו הסכסוך הערבי-ישראלי, שבו התלקחות יכולה להתרחש תמיד, קשה עד בלתי אפשרי לשמור על רמות מוכנות וכוננות גבוהות לפרוץ מלחמה בכל רגע נתון. מתהווה שיגרה ותסמונת "זאב זאב". זאת בניגוד למצב של מלחמה פעילה, שבה המוכנות והכוננות למתקפת אויב גבוהות הרבה יותר. זהו אכן ההסבר לכך, שבניגוד להפתעות אסטרטגיות, הפתעות אופרטיביות וטקטיות מצליחות רק בחלקן ונכשלות בחלקן.

זאת ועוד, על פי הסברה הקלאסית של חלוצת המחקר על אודות ההפתעה האסטרטגית, רוברטה וולסטטר, מוצפים שירותי המודיעין בתקופה שלפני המתקפה באלפי פרטי מידע (signals), שחלקם הם אותות המצביעים על הכוונה להתקפה (signs), וחלקם מצביעים בכיוונים אחרים, בחזקת "רעש" (noise). רק בדיעבד ניתן לדעת, ונראה ברור לכאורה, מה הוא מה.

בנוסף, הערכות מוטעות בנוגע ליחסי הכוחות בין הצדדים, ולפיכך לעוצמת ההרתעה ממלחמה, עשויות למלא תפקיד מרכזי בכישלון המודיעיני. למותר לציין שגורם זה בלט בהפתעות ה-6 באוקטובר 1973 ו-7 באוקטובר 2023.

ועדיין, התעלומה ביחס להצלחת ההפתעה האסטרטגית עומדת בעינה, ביחוד לנוכח העובדה שבמתקפות פתע יבשתיות – פחות במתקפות ימיות ועוד פחות באוויריות, כמו ב-1904 (פורט ארתור), 1941 (פרל הארבור), 1967 ("מוקד"), ו-1982 (פוקלנד) – קודמים למתקפה בהכרח ריכוזים מאסיביים של כוחות, ציוד, אספקה ותחמושת בחזית המיועדת. ריכוזים אלו אינם ניתנים להסתרה והם אכן היו גלויים למותקף כמעט בכל המקרים בתקופה שקדמה למתקפת הפתע ולפרוץ המלחמה. עובדה זו תקפה כידוע גם ביחס לריכוזים המאסיביים של הצבא המצרי

והסורי בספטמבר ואוקטובר 1973, אם כי היא תקפה הרבה פחות ביחס לצבא הטרור הקל שנערך מעבר לגבול רצועת עזה באוקטובר 2023.

הסברים נוספים לרקורד ההצלחה של ההפתעה האסטרטגית במאה ה-20

גם כאשר ריכוזי כוחות האויב והכנותיו הלוגיסטיות מעבר לגבול גלויים לעין, ניתן לפרש אותן כחלק ממערכה מדינית של הליכה מאימת על הסף (brinkmanship) במצבי מיקוח קונפליקטים. על פי פרשנות זו, שהיא אכן תקפה במקרים רבים שאינם מובילים למלחמה, מדובר רק באיום במלחמה, ב"שקשוק חרבות", שאמור להתפרש כאמין לצורך הפעלת לחץ על הצד השני, ללא כוונה אמיתית לפתוח במלחמה.

חלקית, זה האופן שבו פרש סטאלין את ריכוזי הכוחות הגרמניים בחזית המזרח בחודשים שקדמו למבצע ברברוסה. זאת לנוכח המתיחות בין ברית המועצות לגרמניה בקשר לחלוקת אזורי ההשפעה ביניהן במזרח אירופה, ביחוד ברומניה, בעלת מקורות הנפט החיוניים לגרמניה.

כך פרשה גם ארצות הברית את ריכוזי הכוחות העיראקיים העצומים לקראת הפלישה לכווית ב-1990. הלוויינים האמריקאים, שיכולים היו לקרוא עיתון מהחלל, לא החמיצו דבר מן הפריסה העיראקית. אולם הן ארצות הברית והן כווית (וגם אמ"ן) סברו שמדובר בשקשוק חרבות מאיים בלבד, שנועד לאכוף על כווית לסגת בסכסוך עם עיראק בשאלת הבעלות על שדה נפט עשיר בשטח על גבולן שהיה נתון במחלוקת ביניהן. ימים ספורים לפני הפלישה לכווית עוד הבטיחה השגרירה האמריקאית בבגדד לסאדאם חוסיין, שארצות הברית אינה תומכת בהכרח בעמדה הכוויתית בסוגיה.

בנוסף ובמקביל לפריסת הכוחות כאמצעי של לחץ דיפלומטי, יש שההכנות למלחמה מתפרשות כצעד המכוון לתצרוכת פנים, אל מול דעת הקהל המקומית והכוחות הלוחמים. איומי סאדאת במלחמה מאז 1971 נתפסו כמכוונים לא רק כלפי ישראל והזירה הבינלאומית אלא גם לצורך הפסת דעת הקהל בזירה המצרית הפנימית, בהיעדר פעולה צבאית ממשית. גם האימונים האינטנסיביים, המתוקשרים והנצפים של חמאס לפעולה נרחבת מעבר לגבול לפני ה-7 באוקטובר פורשו על ידי גורמים באמ"ן כמיועדים בעיקרם לשמירת המתח המבצעי והג'האדיסטי ביחידותיו הלוחמות.

פירוש נוסף לריכוז ופריסת כוחות האויב מעבר לגבול הוא שהאויב הוא זה שחושש ממתקפה עליו – שהיערכותו היא לצרכי הגנה. שוב, חלקית זה מה שסטאלין סבר ב-1941. בניגוד לתאוריות הקונספירציה שנפוצו אחרי נפילת ברית המועצות, לסטאלין לא הייתה כל כוונה לתקוף את גרמניה, גם אם התוכניות האופרטיביות של הצבא האדום למקרה מלחמה היו התקפיות. סטאלין חשש מאוד מהיטלר ומעוצמתה של גרמניה, וקיווה להרוויח זמן שבו יוכל הצבא האדום להתאושש מפגעי הטיהורים בשורותיו ב-1937-1938. הוא הגביר את משלוח חומרי הגלם מברית המועצות לגרמניה בחודשים שלפני המלחמה ואסר על כל מה שעלול

להתפרש בצד הגרמני כפרובוקציה וכוונה התקפית סובייטית, כולל סיורים קרקעיים ואוויריים חוזרים.

כידוע, גם ההסבר של אמ"ן ב-1973 לריכוזים הסורים ברמת הגולן היה חשש סורי מהתקפה ישראלית בעקבות הקרב האווירי כשלושה שבועות לפני פרוץ המלחמה, ב-13 בספטמבר, שבו הופלו 12 מטוסים סורים. גם לאחר שהתקבלה ההתראה למלחמה נמנעה במשך יום הכיפורים בחזית המצרית הפריסה המתוכננת של הכוחות המשוריינים לעמדות קדמיות, עד שהיה מאוחר מדי, מחשש שמהלך כזה יתפרש על ידי המצרים כהכנה להתקפה ישראלית.

דרך נוספת להסתיר את הכוונה שמאחורי פריסת הכוחות להתקפה היא להסוותה כתרגיל. שוב, ידועה בהקשר זה הפלישה הסובייטית לצ'כוסלובקיה ב-1968, שהוסוותה כתמרון של ברית ורשה. ועל אף שבשעתה הופנתה תשומת הלב באמ"ן לתקדים זה, פרש אמ"ן את ריכוז הכוחות המצרים האדיר מעבר לתעלה כתרגיל – אחד נוסף בשגרה מצרית רב-שנתית.

מה ניתן לעשות?

הממצא המוצג כאן הוא חד משמעי: ניסיון המאה ה-20 – שהמיכון אפשר בה לראשונה מכת בזק מפתיעה בפתיחת מלחמה – מראה לא רק שקשה מאוד למנוע הפתעה אסטרטגית, ושהפתעה כזו הושגה במספר גדול של מקרים מפורסמים בעלי חשיבות קריטית; הוא מלמד שהפתעה הושגה במאה ה-20 בכל המקרים שבהם נוסתה, בלי יוצא מן הכלל.

זהו ממצא מרעיש, שמעורר שאלות קשות ביותר ביחס לאפשרותה של התראה למלחמה ובדבר תכליתם של מנגנוני המודיעין העצומים שהוקמו לשם כך. במציאות הישראלית תפקידם של מנגנונים אלו נתפס, בצדק, כקריטי במיוחד. לנוכח ממדיה המצומצמים של ישראל ומרכזיותו של צבא המילואים בעוצמה הישראלית, הוגדרה ההתראה המודיעינית לקראת מלחמה כאחד משלושת הנדבכים של תפיסת הביטחון הישראלית, וכמשימה הלאומית של אמ"ן. ואף על פי כן, למרות שיש למודיעין הישראלי הישגים מרשימים מאוד ברובד המבצעי, כשל אמ"ן במתן התראה בשני המקרים שבהם הונחתה על ישראל מתקפת פתע (וניתן להוסיף לזאת את כניסת הצבא המצרי לסיני בלי שהתגלה, "ירותם" 1960). לכאורה, המסקנה המתבקשת מכך – כמו מהרקורד של שירותי מודיעין בכל מקרי ההפתעה האסטרטגית במאה ה-20 – היא שאין כל תוחלת במודיעין לצורך מתן התראה אסטרטגית למלחמה. זוהי מסקנה פרדוקסלית וקאונטר-אינטואיטיבית, המוצדקת לכאורה על ידי הראיות. אבל עד כמה היא תקפה?

לפני שנדרש לשאלה זו, נפנה תחילה מהמאה ה-20 למאה ה-21, לפלישה הרוסית לאוקראינה ב-24 בפברואר 2022. גם כאן פעלו הגורמים הידועים להצלחת ההפתעה. הרוסים הציגו את פריסת כוחותיהם בדונייץ ובבלרוס כתמרון גדול; והרשויות באוקראינה האמינו שריכוזי הכוחות הרוסיים הם חלק ממסע איומים וניסיון אכיפה פוליטי מצידו של פוטין, שלא יתורגם למלחמה ולפלישה. (נוסיף שכל המומחים בישראל שכותב שורות אלה שמע

אותם מתבטאים בנושא היו בדעה שלא תהיה פלישה, מחוץ לאחד, השר זאב אלקין). אולם כנגד מקרה נוסף זה ברצף ההפתעות שהצליחו, יש לציין שהמודיעין האמריקאי הודיע בימים שקדמו למלחמה שצפויה פלישה קרובה, ואף הצביע על היום שבה תתרחש (שנדחה לאחר מכן ביומיים). אין מידע בנוגע לשאלה על מה ביסס המודיעין האמריקאי את הודעתו, אבל ההצבעה על מועד הפלישה המתוכנן מרמזת אולי שלא מדובר בהיסק על סמך עדויות נסיבתיות, אלא במידע פנימי, ייתכן שממקור בכיר בהנהגה הרוסית המדינית או הצבאית.

ככל תופעה אנושית, גם בהפתעה האסטרטגית, אף אם היא בעלת עקביות חוזרת גבוהה מאוד, יש אם כן חריגות וגם שונות משמעותית שיש לעמוד עליה. נזכור שגם ביום הכיפורים 1973 ניתנה בלילה שלפני המלחמה על ידי מקורבו של סאדאת, אשרף מרוואן, "המלאך", התראת המלחמה המכרעת, שהניעה את גלגלי הכוננות והגיוס הצה"לי. זאת בניגוד להפתעת ה-7 באוקטובר 2023, שבה לא היה כנראה לשב"כ ולגופי המודיעין האחרים אפילו מודיע אחד מתוך אלפי לוחמי הנוחבה שהתכוננו במשך הלילה ולפנות בוקר להתקפה.

שתי טענות הקשורות זו בזו נשמעות בעקבות הצלחת הפתעות אסטרטגיות: האחת היא, שיש לבסס את המערכים והכוננות לא על כוונות משוערות של הצד השני, אלא על יכולותיו; השנייה, שיש לשמור בכל מקרה על רמת כוחות וכוננות גבוהות. שתי הטענות מבוקרות במידה רבה של צדק כבלתי מעשיות – בכלל, ובוודאי כשמדובר בישראל, שאיומי המלחמה עליה מגיעים מכיוונים שונים, וגם אין באפשרותה להחזיק את עיקר המערך שלה, צבא המילואים, מגויס בכל פעם ולתקופות ממושכות. אך ההסתכלות על השאלה במונחים מוחלטים מחטיאה את המטרה.

באוקטובר 1973, בעקבות המידע המודיעיני שזרם על אודות ההיערכות הערבית על הגבולות – ועל אף היעדר מידע על כוונה, והערכת אמ"ן שאין מדובר במלחמה – תוגברה רמת הגולן על ידי חטיבה 7, מ-77 טנקים שהחזיקו בגזרה בשגרה ל-177. חזית הגולן נתפסה כקריטית יותר עקב היעדר עומק כמו בחצי-האי סיני וקרבתה ליישובים וללב הארץ. אכן, תגבור זה, וקידום חטיבת המילואים של גיוס מהיר 179 למחנה קדמי במסגרת כוננות "כחול לבן", הצילו את רמת הגולן. להערכת היכולות שסיפק אמ"ן לנוכח ריכוזי האויב הייתה אפוא השפעה קריטית על המוכנות הצה"לית ועל תוצאות המערכה.

ב-7 באוקטובר 2023 המצב מבחינה זו היה חמור בהרבה. אמ"ן טעה הן בהערכת הכוונות של חמאס והן בהערכת יכולותיו, ונכשל גם במתן התרעה נקודתית להתקפה למרות סימנים שונים וידיעות שהגיעו במהלך הלילה. מכאן חוסר המוכנות הקטסטרופלית של הכוחות בשטח, שהביא לאסון. על אף הסימנים לפעילות חריגה בחמאס, לא הוזעקו הכוחות בשטח אפילו לכוננות עם שחר.

לישראל הייתה הערכה ריאלית יותר לגבי יכולות חיזבאללה וכוחות רדואן לבצע התקפה לתוך שטח המדינה. ולמרות זאת, מוסכם בדיעבד שלמרות אזהרות שנשמעו בעניין, לא הייתה כלל היערכות ראויה לאפשרות מימושו של איום זה. צה"ל סמך על כך שיהיה ביכולתו של אמ"ן

לספק התראה נקודתית מספקת, שתאפשר היערכות הולמת לפני התקפה כזו. אין לדעת האם אכן היה אמ"ן עומד בציפיות בעניין זה. ועם זאת נראה במבט לאחור שאסור היה לסמוך על כך, ושהמערך בצפון – בסדיר, במילואים ובכוחות הגנה מרחבים וכיתות כוננות מקומיים – היה רחוק מאוד מהסף המינימאלי הנדרש כדי למנוע אסון, שהיה עלול להיות גדול אף יותר מזה של ה-7 באוקטובר.

שאלת ההתראה למלחמה אינה מסתכמת אפוא רק בשאלת ההתראה הספציפית הממוקדת, שהושגה באופן יוצא דופן על ידי האמריקאים באוקראינה, וחלקית בערב יום הכיפורים 1973. גם שאלת הכוונות מול יכולות איננה נמדדת ב"הכל או לא כלום". אף בהיעדר התראה ממוקדת, חובה לשאול מה יקרה אם אויב שמסוכנותו ועוינותו ברורות יתקוף – מה הוא המערך ההגנתי שקיים אם יתממש האיום ללא התראה נקודתית. זו השאלה שנשאלה, על אף הערכת אמ"ן, בשבוע שלפני מלחמת יום הכיפורים, וניתן לה מענה קריטי גם אם לא מלא, ולא נשאלה ברצינות הנדרשת מול חמאס ומול חיזבאללה ב-2023.

תמונת הכישלון המודיעיני מול ההפתעה האסטרטגית היא אם כן כוללת ועקבית אף יותר ממה שמקובל להניח. אולם היא גם מורכבת ורב ממדית ונותנת מקום לתקווה זהירה כשניגשים להפיק לקחים – מודיעיניים ומבצעיים – מהכישלון המוחלט של ה-7 באוקטובר. ברור מרצף כישלונות העבר שאין לצפות לפתרון פלא לבעיה. יש להמשיך במאמצים להגביר את יכולת ההתראה הספציפית למלחמה – מודיעין הכוונות שאין לחדול ממנו, אבל שהניסיון מלמד שלעולם לא ניתן לסמוך ולהסתמך עליו. אולם בצד זה יש להבטיח שקיים מענה הגנתי ליכולות מסוכנות של אויב בעין, שימנעו לכל הפחות את התמוטטות המערך במקרה של הפתעה.

עורכי הסדרה: ענת קורץ ואלדד שביט